

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

**A veszprémi káptalan a középkorban.
A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

készítette: Karlinszky Balázs Péter

Témavezető: Dr. Szovák Kornél DSc

Történettudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Fröhlich Ida DSc

Egyháztörténeti Műhely

Vezető: Dr. Szovák Kornél DSc

Piliscsaba, 2013.

I.

A kutatás előzményei, problémafelvetés

Dolgozatom célja, hogy összefoglalja a veszprémi székeskáptalan középkori birtokállományára, birtokszervezetére, a birtokirányításban működő egyházi és világi személyekre vonatkozó adatokat, illetve kísérletet tegyen a káptalan középkor végi gazdasági potenciáljának meghatározására. A munka alapját a kritikai vizsgálat alá vett forrásokból összeállított Adattár alkotja azon településekre vonatkozóan, amelyekben a veszprémi kanonoki testületnek a káptalan 1552-ben történt megszűnéséig rész- vagy egész birtoka volt. Ezek alapján kísérlem meg bemutatni a középkori veszprémi székeskáptalant mint földesurat, vagyis a dolgozat első fele az egyes települések káptalani birtoklására vonatkozó adatok alapján összeállított általános információkat és következtetéseket tartalmazza. Ezt követi a káptalani birtokok most összeállított Adattára.

A veszprémi székeskáptalan az egyik legősibb hazai káptalani testület, első rá vonatkozó adatunk 1079-ből datálódik. Dacára annak, hogy a püspökség a 19-20. század fordulóján a hazai vatikáni kutatások egyik első támogatója volt, és az ígéretes kezdet után az utóbbi évszázad első felében szép számmal születtek publikációk az egyházmegye anyagi szerepvállalásával, a nagy összegzések mind a püspökség, mind a székeskáptalan tekintetében elmaradtak. Az utóbbi évtizedekben ismét fellendülő egyháztörténet-kutatás és -írás a veszprémi egyházmegye, úgy a püspökség, mint a káptalan történetét viszont éppen ezért mostoha helyzetben találta. Alapkutatások híján nem létezett sem pontos lista az egykori főpásztorokról, sem birtokkataszter akár a püspökség, akár a káptalan tekintetében, nem beszélve a káptalani tagok archontológiájáról. Disszertációm részben ezt a hiányt hivatott pótolni, amennyiben a székeskáptalan középkori birtokainak lehetőség szerinti teljes sorát állítottam össze a munka 8. fejezetében. A birtokállományra alapozva megkísérelhető volt a káptalan mint földesúr gazdasági potenciáljának meghatározása legalább a késő középkor tekintetében, illetve a korabeli egyházi birtokigazgatás is rekonstruálhatóvá vált. Egy későbbi

káptalan-történeti monográfiához azonban elengedhetetlen lesz a kanonoki testület archontológiájának és prozopográfiájának összeállítása is, ezekre terjedelmi okok miatt azonban nem e helyen kerül sor.

II.

A kutatás módszertana

A káptalani birtokok összeállításánál két pillérré támaszkodtam. A középkor első feléből az 1082-re datált, de kutatások alapján eddig 1275 és 1327 közé keltezett, Szent László neve alatt fennmaradt összeírás tartalmazta a veszprémi székesegyház, azaz a kanonokok birtokait. A dolgozat elején ezt a keltezésében bizonytalan, félévszázadnyi periódust kíséreltem meg szűkíteni, s ezáltal meghatározni azt a körülbelüli intervallumot, amikor a birtokösszeírás elkészítésére ténylegesen sor kerülhetett. A középkor végéről származik a veszprémi székeskáptalan birtokainak másik, teljesnek tekinthető összegzése. Ez az ismert forrás a káptalan 1495 és 1534 között vezetett számadáskönyve, ami alapján összeállítható volt a kanonoki testület középkor végi birtokállománya. Az e két forrás közötti időszak tekintetében, a bekövetkező változások nyomon követésében pedig a káptalan fennmaradt magánlevéltárában lévő oklevelek adatai nyújtottak segítséget.

A veszprémi székeskáptalan azok közé a középkori egyházi testületek közé tartozik, amelyeknek majdnem egészében fennmaradt a levéltára. A káptalani magánlevéltárban őrzött körülbelül 1800 darab oklevélnek azonban csak egy része vonatkozik a kanonoki testületre. A másik, kisebbik része mintegy 700 oklevéllel a káptalani levéltárban letétként elhelyezett püspöki magánlevéltár. A fennmaradt mintegy 1100 káptalani oklevél többsége azonban birtokjogi természetű, és a kanonoki testületnek az egyes településekhez kapcsolódó jogait, az ott folytatott birtokpercek során keletkezett dokumentumokat jelenti. Ezek alapján megkísérelhető az egyes birtokok káptalani birtoklástörténetének összeállítása.

A nagy mennyiségű oklevél közötti eligazodáshoz több mankó állt rendelkezésre. Elsődleges segítséget az az 1780 körül összeállított levéltári

elenchuskötet jelentette, amely birtokok szerint látta el sorszámokkal és vette lajstromba az okleveleket. A kötet minden dokumentumhoz kapcsolódóan pár soros latin nyelvű regesztát tartalmaz. Ezek a regeszták ugyan a terjedelmesebb ítéletlevelek esetében csak a döntés tényét rögzítik, a bennük foglalt további oklevelek egyes részleteit és perfázisokat azonban nem, de a dokumentumok közti tájékozódást még így is nagyban megkönnyítik.

További segítséget az országos levéltár diplomatikai fényképtárának digitális változata és újabban annak internetes közzététele jelentett, amelynek rekordszintű ellenőrzése az elmúlt években volt munkahelyi feladatunk. Ez a revízió alkalmat nyújtott arra is, hogy elkészítsük az egyes oklevelekhez kapcsolódó publikációk – forrásközlések és regeszták – listáját is. Ebből kiderült, hogy a káptalani magánlevéltár okleveleinek közel 70%-a valamilyen formában forráskiadványokban már megjelent, vagy kiadásra előkészített kéziratként éppen a levéltárban hozzáférhető. A hiány döntő része a 15. második felére és a 16. századra tehető, azonban a káptalani számadáskönyv kiadásával a korszak vége sem teljesen ismeretlen a levéltári kutatásra nem vállalkozók előtt.

Az egyes birtokok történetének gerincét a káptalani levéltárban előforduló oklevelek alapján megbízhatóan föl lehet vázolni. Mivel céloom nem az egyes birtokok történetének – sok esetben újbóli – megírása, hanem pusztán a források alapján a lényeges változások nyomon követése volt, így az Adattárba is elsősorban ilyen jellegű adatok kerültek. Ez az Adattár alkotja tehát dolgozatom alapját. Ennek felhasználásával került sor az egyedi jelenségekből megragadható tendenciák megfogalmazására a birtokállomány változásának, a birtokigazgatásban tevékenykedő személyek és „hivatalnokok” szerepének, továbbá a jövedelmek fajtáinak és nagyságrendjének meghatározására.

III.

Eredmények

Az összeállított birtok-kataszter szerint a középkorban a veszprémi székeskáptalan 113 településen volt egész- vagy részbirtokos. Az adattárban szerepelnek továbbá azok a települések is, amelyek különböző tizedpereken vagy más okleveles források alapján eddig a testület birtokai közé sorolt a kutatás, azonban éppen a vonatkozó okleveles források alapján ez nem volt igazolható.

A veszprémi káptalan birtokainak összeállításában a fentebb jelzett két nagyobb összegzés alkotta a pilléreket. Ezek közül a korábbi, a Szent László neve alatt fennmaradt, 1082-re keltezett hamis összeírás datálását a diplomatika eddig 1275 és 1327 közötti időszakra helyezte. Az összeírásban szereplő birtokok alapján azonban ez a hosszú periódus 1317 és 1327 közé volt szűkíthető. Köztörténeti események alapján – I. Károly és a főpapok viszonya, illetve a királyi birtok-visszavételi politika megindulása az uralkodó hatalmának stabilizációja után – pedig két időpont: 1318 vagy 1324 körülre tehető a hamis összeírás elkészítése.

A káptalan birtokait kezdetben a püspöki birtokok között kell keresnünk, illetve a 13. század középső harmadáig zömmel adományok és vásárlások játszottak szerepet ezek bővítésében. A század végén viszont már kiemelhető ebben az uralkodók szerepének jelentékenyebbé válása. A 13. század utolsó három évtizedének zavaros időszakában mind IV. László, mind III. András vagy a dinasztia több női tagja, így Erzsébet anyakirályné, Izabella, majd Fenenna és Ágnes királyné tett ugyanis a kanonokok részére adományt. Az 1276-ban bekövetkezett veszprémi dúlás kapcsán, bár az adományokat a királyi család tette, nem szabad megfeledkeznünk az abban igazán érdekelt kanonokokról s a donációk alkalmával közbenjáró prépostjokról, Pálról sem.

Ahhoz, hogy a Szent László-féle, valójában tehát 1317 és 1327 között összeállított káptalani birtoklistának kiadására sor kerülhessen, még egy fontos momentumra volt szükség. Ez pedig nem volt más, mint a korábban osztatlan

püspöki és kanonoki birtokok szétválasztásának aktusára vagy folyamatára. A szakirodalom egybehangzó következtetései szerint erre általában a 13. század folyamán került sor a hazai gyakorlatban. Veszprémi adatok alapján ennek inkább több lépcsőben kellett itt végbemennie, mintsem egyetlen birtokmegosztási aktus eredményeképp. Az első lépcsője ennek valamikor 1296 és 1298 között lehetett, amely a veszprémi és zalai fekvőségeket érintette. Azonban éppen a hamis birtokösszeírás somogyi adatai mutatják, hogy ezek esetében legalább még egy birtokmegosztó döntéssel kell számolnunk, amire valószínűleg csak a 14. század folyamán, 1317 után kerülhetett sor.

A 14. századtól a birtokviszonyok tekintetében kevesebb változás történt. A megfontoltan történő birtokbővülést – amit inkább adományok, vagy néhány esetben vásárlás jelentett – olykor a gazdasági szempontokat is figyelembe vevő birtokcserék egészítették ki. Ez a birtokkoncentráció, vagyis a szórta elhelyezkedő fekvőségek tagosításának irányába mutatott. A 15. század második felétől ezeken túlmenően megszorodtak a fennmaradt forrásokban az oltárjavadalmazások és szőlőkkel kapcsolatos jogügyletek. A források alapján kirajzolódó kép tehát nem egy statikus birtokállományt, hanem egy dinamikus, folyamatosan változó, számban ugyan némiképp csökkenést mutató, de gazdasági erejében, vagyis forintokra váltható értékében gyarapodó birtokhálózatot mutat.

A testület 45 birtoka közül a középkor végén 2-2%-a Fejér és Tolna, 13%-a Somogy, 35%-a Veszprém és 44%-a Zala megyében feküdt. A birtokkoncentrációt jobban mutatja, hogy ezek zöme a székváros, Veszprém 30 kilométeres körzetében feküdt. A birtokok közül a centralitási pontértéket figyelembe véve egyedül a nagyberényi birtok számított nagyobb jelentőségű, önállóan bírt, de így is csak lokális központnak. (Veszprémen a püspökkel, más, országos vásárral is rendelkező településen pedig világi birtokosokkal osztottak kanonokok.) A káptalani birtokok zöme azonban csak kisebb jelentőségű, valódi falu lehetett.

A birtokok igazgatása strukturált módon történt. A 15–16. századi szóhasználat szerint a káptalan esetében az uradalom fogalma helyett a valósághoz közelebb áll,

ha dékánágokként (*decanatus*) írjuk le a nagyobb birtokegységeket, birtoktesteket. (Más kérdés, hogy a káptalan számára ezek jelentették az „uradalmakat”.) Ezek közül első és kiemelkedő jelentőségű volt a veszprémi vagy első (*primus*) *decanatus*, s további két dékánág egyesítette a Merenye, illetve a Nagyberény környéki birtokokat. Nagygyimót ezeken kívül, *extra decanatum* létezett. A dékánágok élén a veszprémi esetében a dékán, míg a nagyberényi és merenyei esetében a 2-2 birtokigazgató állt. Utóbbiakat olykor, éppen a *decanatus* miatt többször dékánoknak nevezték. A veszprémi, legnagyobb dékánágban nem került sor birtokigazgatók kinevezésére. Itt a dékán munkáját a veszprémi официális segítette. Kiemelt szerepét jelzi, hogy a többi официálishoz képest egyedül az ő megválasztását rögzítették a káptalani gyűléseken.

A dékánok összeállított névsora alapján megállapítható, hogy 1395-ig a veszprémi káptalannak biztosan több dékánja volt. Ettől kezdődően már csak egy, azonban a dékánválasztó káptalani gyűlések időpontja ekkor még nem a korszakvégi számadáskönyvben szereplő július 13., Antiochiai Szt. Margit ünnepe volt, hanem a Húsvét és a Pünkösöd körüli mozgó ünnepekhez kötődött.

A dékánágoknál kisebb területű gazdasági egységek az официiolátusok voltak. Míg Nagyberény és Merenye esetében a dékánág területe egybe eshetett az официiolátussal, addig a Balaton-felvidéken és Veszprém környékén több ilyen egységgel és ezek adminisztrátoraival, az официálisokkal kell számolni. Az официálisok mindig világi személyek voltak, míg a többi hivatalt kanonokok töltötték be.

Megfigyelhető, hogy a középkor végére, a számadáskönyv időszakára a birtokkezelés „hivatszerűvé” vált, vagyis már bizonyos szabályok, elvek figyelembevételével történt e pozíciók betöltése. Ilyen elv lehetett például az, hogy a birtoktest területileg illetékes főesperesének mellőzésével történt a birtokigazgatók kinevezése.

Fontos jövedelmi forrása volt a veszprémi káptalannak mint egyházi birtokosnak a tized, amely jövedelemhez háromféle módon juthatott. Első ezek közül az egyházmegyei püspöki tizedekből a 13. század első felében kialakult

gyakorlat szerint a kanonokoknak jutó tizednegyed (*quarta*) volt, ami valójában a tized negyedének a felét, vagyis 1/8-át jelentette. Ezen túl egyes települések teljes tizedét is átengedhette a püspök a kanonokoknak. Ezek jellemzően, de nem kizárólagosan azok a falvak voltak, amelyeknek a káptalan volt a földesura, vagyis ahol kilencedet is szedett. A tizedjövedelmekből történő részesedés harmadik lehetséges módja az volt, amikor a püspök egy teljes tizedkerület jövedelmét engedte át székeskáptalanának.

A középkor végén a tizedeket a veszprémi tizedkerület kivételével bérbeadás útján hasznosították a kanonokok. A káptalan bevételeinek nem elhanyagolható hányada, megközelítőleg 15%-a származott a tizedösszegek bérbeadásából. Ennek megfelelő módon történő adminisztrációja elengedhetetlen volt a testület zökkenőmentes működése érdekében. A bérlők között a számadáskönyv alapján megtalálhatóak a káptalan helybeli jobbágjai, az egyes oszlopos- és mesterkanonokok, de a szabad királyi városok, s elsősorban Buda polgárai és országos méltóságok is előfordulnak a bérlők között. A tizedbérlők személye a kanonokok kapcsolati hálójához szolgált fontos adalékokat.

A középkor végi adatok alapján megkísérélhető a kanonokok vagyoni helyzetnek meghatározása. Ez két kiválasztott esztendőre a következőképp alakult:

| Jövedelem típusa | 1497 | 1524 |
|-------------------------|----------------|----------------|
| Malmok | 1266 mérő | 5388 mérő |
| forintban | 215 Ft | 916 Ft |
| Tizedbérllet | 700 Ft | 790 Ft |
| Gabona | 3003,5 mérő | 2499 mérő |
| forintban | 766 Ft | 637 Ft |
| Bor | 10975 köből | 11233 köből |
| forintban | 1097,5 Ft | 1123,3 Ft |
| Kézpénz | 900 Ft | min. 900 Ft |
| Taxa extraordinaria | ? | ? |
| Összesen | 3678 Ft | 4366 Ft |

A két év közötti különbség fő oka a malombevételek emelkedése. A romosan, üresen álló malmok esetében kifejezetten törekedett a káptalan arra, hogy azokat helyreállítsa. A többi jövedelem esetében kisebb mértékű emelkedés, illetve csökkenés figyelhető meg, ami akár az adott év terméseredményéből is adódhatott.

Óvatos becsléssel tehát körülbelül 5000 forint körüli összeggel gazdálkodhatott a káptalan egy esztendőben. Az összeg természetesen nem érte el a veszprémi püspök éves szinten 10–12.000 forintra becsült éves jövedelmét.

E fenti összeget alapul véve a 15. század közepétől biztosan 36 tagot számláló veszprémi káptalan egy kanonokjára átlagosan 139 forint jövedelem jutott. A tagok azonban a közös jövedelmekből nem egyenlő mértékben, hanem meghatározott kulcsok szerint részesedtek. A legjövedelmezőbb javadalomnak a nagyréposti számított átlagosan 250 forintos értékével. A többi stallum értéke ennél alacsonyabb volt, de még az egyszerű mesterkanonoki stallum is minimálisan évi 40, átlagosan pedig 50 forintos jövedelmet jelentett viselője számára.

A káptalani tagokat tehát kényelmes életre jogosították fel az őket megillető bevételek, annál is inkább, mivel a stallumok jó része *sine cura*, vagyis lelkipásztori kötelezettség nélküli tisztség volt. Ezekkel ki-ki személyisége, tanultsága alapján rendelkezhetett. Feltételezhető, hogy a középkor végére minden kanonok rendelkezhetett házzal a testület székvárosában. Hazai analógiák alapján az igényesebbek könyveket gyűjthettek és fiatal növendékeket ösztönözhettek külföldi tanulmányok folytatására. A módosabbak oltárokat, kápolnákat emelhettek Isten dicsőségére és a maguk lelki üdvéért, vagy zarándoklaton vehettek részt. A hazai „jogtudó értelmiség” számára is – mások mellett – a káptalanok szolgáltatták az utánpótlást. A most elkészült gazdaságtörténeti vizsgálat biztos hátteret jelenthet ahhoz, hogy a kanonokok életkörülményeit megismerjük. A káptalani vagyon felhasználását éppen ezért a káptalan tagságának prozopográfiai vizsgálata hivatott majd a későbbiekben kideríteni.

IV.

A disszertációt érintő publikációk jegyzéke

- A veszprémi káptalan bevételei és gazdasági ereje a 15–16. század fordulóján. In: Kilián László – Rainer Pál (szerk.): Veszprém reneszánsza. Veszprém, 2008. 37–66.
- A veszprémi káptalan Zalamerenye-környéki birtokai a török előtt. Káptalani birtokkezelés a középkorban. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprém, 2010. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 22. A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) 33–56.
- A Monumentáktól az annátáig. Veszprémi egyházmegyes pap-történészek vatikáni kutatásai. In: Tusor Péter (szerk.): Magyarország és a római Szentszék. Források és távlatok. Budapest–Róma, 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae I/8.) 157–177.
- A középkori veszprémi székeskáptalan a történeti irodalomban. In: Hermann István – Karlinszky Balázs – Varga Tibor (szerk.): Corde aperto – tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára. Veszprém, 2012. 137–158.
- A veszprémi székeskáptalan Nagyberény környéki birtokainak szervezete a középkorban. In: Borsy Judit (szerk.): Uradalmak térben és időben. Pécs, 2013. (Baranyai Történelmi Közlemények 5.) 11–34., 389–390. (térkép)